

Hermann Häring bekritiseert de klassieke visie op het kwaad als *privatio boni* (een tekort aan het goede). Als tekort kan het kwaad weliswaar alles aantasten en overal, zelfs in het hart van de mens, een plaats krijgen. Als tekort was het perfect in het zijn ingelijfd. Direct of indirect bewees het de macht van de schepper en de goedheid van diens schepping, waarin – als in een mozaïek – ook altijd donkere steentjes voorkomen. Häring meent dat je door het kwaad zo metafysisch weg te werken, het niet serieus neemt. Wie het kwaad serieus wil nemen moet het concept relativeren. Pas wie genuanceerd spreekt kan de werkelijkheid zo serieus en genuanceerd waarnemen als ze is. Alleen langs deze weg kunnen geloof en theologie weer een vorm van spreken ontwikkelen die in de openbaarheid serieus genomen wordt.

Erik Borgman pleit juist voor eerherstel van de opvatting dat het kwaad *privatio boni*, een onvolmaakte zijnswijze is. De opvatting kan men zien als een antwoord op het probleem hoe het geloof in de almacht van de schepper en de goedheid van de schepping te verenigen is met het bestaan van het kwaad zonder het kwaad als zelfstandige entiteit te zien. Borgman meent dat deze opvatting ons bij uitstek helpt bij het serieus nemen van het kwade zonder te vervallen in een dualisme van goed en kwaad.

André Droogers beschrijft de mens als een mislukt dier. Met zijn grotere denkvermogen kon het mensdier zijn wereld op de kop zetten: de natuur, de eigen mensenkudde, en zelfs zichzelf. De kunst van het ingrijpen in de natuur en de eigen kudde verstonden andere dieren ook wel, puur om te overleven, maar dat was voorgeprogrammeerd en gebeurde bij lange na niet op de schaal waarop het mensdier dat uiteindelijk ging doen. Aanvankelijk was het effect nog niet zo ingrijpend, maar vooral de laatste twee eeuwen neemt het schrikbarende proporties aan. Het mensdier is gruwelijk aan het ontsporen, met grote risico's voor welzijn en moraal. Het dreigt finaal en definitief te mislukken.

Govert Buijs plaatst het begrip zonde in een cultuurhistorisch en cultuurfilosofisch perspectief. Hoe kwamen we ooit aan dit woord, en hoe kwamen we er weer van af? Hebben we er eigenlijk wel echt afscheid van genomen? Kunnen we er eigenlijk wel afscheid van nemen? Of betekent dat tegelijk een afscheid van onze eigen cultuur? Hoe overleeft de politiek, hoe overleeft de samenleving, hoe overleven mensen, hoe overleven huwelijken het teloor gaan van dit begrip?

Bart Voorsluis beschrijft de visies van twee filosofen op de oorsprong van het kwaad. Rüdiger Safranski beschrijft in zijn duiding van de Adamsmythe het tegelijkertijd ontstaan van bewustzijn en vrijheid. Vrijheid is dan keuzevrijheid, ja of nee kunnen zeggen. Aan de verantwoordelijkheid voor die keuze gaat de vrijheid vooraf. Bij Paul Ricoeur is het primaire gegeven het verbond tussen God en mens. Niet de overtreding van het gebod schept het kwaad, maar het willens en weten verbreken van deze relatie, het ontlopen van de primaire verantwoordelijkheid waartoe de mens is geroepen.

Bert Musschenga stelt de vraag hoe menselijk het is om kwaad te doen. Hij betoogt dat niet alleen mensen maar ook dieren kwaad doen. Kwaad doen is 'natuurlijk', een product van de evolutie. Kwaad doen is een natuurlijke mogelijkheid van mensen, maar geen natuurlijke noodzaak. Omstandigheden kunnen in de hand werken dat ook 'gewone' mensen kwaad gaan doen, zoals ook

helden vaak 'gewone' mensen zijn. Slechteriken zijn gewone mensen die het gewoon vinden – gewoon zijn gaan vinden – om kwaad te doen.

Jan Boersema vraagt zich af of de natuur onvolkomenheden heeft of nare trekken vertoont die maken dat de mens corrigerend mag en zelfs moet optreden; of er in de natuur kwaad voorkomt dat veroordeling en bestrijding verdient; of er zoiets is als zinloos of kwaadaardig geweld in de natuur. Dit brengt hem uiteindelijk bij de vraag of morele categorieën van toepassing zijn op de natuur. Is de natuur zelf a-moreel of kan ze ook im-moreel zijn? Kunnen dieren ethisch gezien verantwoordelijk worden gehouden voor hun daden?

Bettine Siertsema laat zien hoe de Shoah drie schrijvers ertoe heeft gebracht het rechtsgeding dat de bijbelse Job tegen God voerde, weer op te nemen. In de roman *Drie rode rozen* vindt Abel Herzberg voor de dilemma's van zo'n proces een uitweg in een humanistische denkwijze. De Britse scenarioschrijver Farnk Cottrell Boyce toont in zijn tv-spel *God on Trial* het protest als de beste – of enige – manier waarop de relatie met God in stand kan blijven. Elie Wiesel is de bron van de legende waarop het tv-spel van Cottrell Boyce gebaseerd is, maar hij plaatst zijn eigen bewerking van die stof in het zeventiende-eeuwse Polen, tijdens een pogrom. Zijn bewerking van het rechtsgeding tegen God is het zwartste, omdat degene die God briljant verdedigt, zich op het einde ontpopt als de duivel zelf.

Willem B. Drees vertelt hoe de moderne tijd en de mythologie van de lokale cultuur met elkaar in botsing kunnen komen bij een natuurramp als de uitbarsting van de Indonesische vulkaan Merapi. Er is daarbij meer aan de hand dan wetenschap tegenover bijgeloof: er zijn ook materiële en sociale belangen mee gemoeid, zoals het gebruik van de bergflanken voor landbouw of voor toerisme, het verband van een hechte gemeenschap tegenover een definitieve evacuatie om toekomstige slachtoffers te voorkomen. De lokale gemeenschap ervaart zowel de zegen (in de vorm van de vruchtbare vulkaan) als de dreiging van de vulkaan. De mythen pogen er een zin aan te geven, het is de menselijke verantwoordelijkheid de negatieve gevolgen zoveel mogelijk te beperken.

Cor van Beuningen stelt de vraag wat de moderne samenleving bij elkaar houdt tegenover een waarde als de autonomie van het individu, die het samen-leven ondermijnt, evenals etnische diversiteit. Hij laat zien dat de verzorgingsstaat paradoxaal genoeg de sociale cohesie aantast, doordat de eigen verantwoordelijkheid en het probleemoplossend vermogen van de burger worden afgebroken. De levensvatbaarheid van de westerse samenleving staat daarmee onder druk. Het is van groot belang de *civil society* te versterken en het sociale kapitaal weer te doen groeien. Een van de mogelijkheden is de decentralisatie van instellingen, waardoor ze teruggebracht worden naar een menselijke maat. De maatschappelijke functies moeten worden afgenomen van bureaucraten en managers en teruggegeven aan de gebruikers. Anders dan in de vroegere zuilen zal er in lossere, informelere verbanden en netwerken worden gewerkt.

Edien Bartels gaat in op het huwelijk tussen bloedverwanten, dat in Marokkaanse gemeenschappen vaak gezien wordt als een goede mogelijkheid om allerlei vormen van kwaad tegen te gaan. Niet alleen blijft het bezit binnen de familie, ook de veiligheid en bescherming van vrouwen en kinderen is daardoor meer gegarandeerd. Daarnaast wordt de vrouwelijke seksualiteit als minder bedreigend gezien wanneer het om bloedverwanten gaat. De vrouw wordt moreel als de mindere van de man beschouwd. Het risico dat zij magische krachten ten kwade aanwendt wordt geneutraliseerd als ze

binnen de familie trouwt. Door de veranderingen in de samenleving en de positie van de vrouw zullen andere motieven een rol bij de partnerkeuze gaan spelen.

Martijn de Koning beschrijft de houding van salafistische moslims tegenover het kwaad. Het kwaad wordt gevonden zowel in de gelovige zelf als in de hem omringende samenleving. Het gaat vooral om moreel herstel van moslimjongeren in westerse samenlevingen. Door een goede moslim te zijn kan men de verleidingen van de buitenwereld weerstaan. Oprechtheid en authenticiteit zijn daarbij belangrijke waarden. Er mag bij salafiyyah moslims geen tegenstelling zijn tussen de eigen opvattingen en gedragingen en die van de moslims uit de begintijd van de islam, terwijl voor andere (niet salafistische) moslims de ambivalenties en ambiguïteit in het dagelijks leven er gewoon bij horen. Salafiyyah zijn intensief op zoek naar de waarheid en de meest correcte voorschriften om het voorbeeld van de profeet te kunnen volgen. Een aanpassing van de ethiek aan de lokale cultuur of de moderne tijd is daarmee niet in overeenstemming te brengen en wordt dan ook sterk afgekeurd. Maar precies die houding brengt spanningen en ambivalenties met zich mee die ze nou juist als strijdig met de vereiste oprechtheid en authenticiteit willen vermijden.

Koert van de Velde schetst een portret van de gothic subcultuur. De preoccupatie met het kwaad en de dood is het onderscheidende kenmerk. Op een Nederlands discussieforum klinkt er naast stevige cultuur- en religiekritiek ook zelfkritiek. Een perspectief van ultieme zinloosheid wordt vaak afgewisseld met het tegenovergestelde, de uiteindelijke zinvolheid van het bestaan. Het lijkt in de gothic scene bij uitstek om een religiositeit zonder geloof te gaan. Het is echter een kleine en nog steeds kleiner wordende subcultuur.

Johan Roeland richt zich op de spagaat waar de evangelicale jongerencultuur zich in bevindt: de populaire cultuur met de bijbehorende muziek wordt door het orthodoxe, fundamentalistische geloof als werelds en verwerpelijk beschouwd, als kwaad dus, terwijl ze door de evangelicale beweging in de vorm van reli-pop wordt ingezet om het geloof van jongeren te versterken en te verbreiden. Maar voor sommige bands levert dat ook het probleem op dat zij hun muziek primair als kunst zien en dus niet louter instrumenteel. Als de kwaliteit goed is, is die kunst in zichzelf al een uitdrukking van Gods scheppende kracht; dat hoeft niet voorbehouden te zijn aan expliciet christelijke muziek. Hier is een ontwikkeling te zien van conservatief, van de wereld afgekeerd christendom naar een expressief christendom dat open is naar de hedendaagse (populaire) cultuur. In evenementen als het Flevo Festival is dit duidelijk zichtbaar.

Frans Kamsteeg en Harry Wels geven een praktijkvoorbeeld van verzoening als omgang met het kwaad. Het speelt in de academische wereld van Zuid-Afrika, die de apartheid maar moeizaam van zich af blijkt te schudden. Jonathan Jansen, de eerste zwarte rector van de Universiteit van de Vrijstaat, is zich bewust van alle emoties die spelen, en kiest de weg van verzoening in de eerste plaats door zichzelf kwetsbaar op te stellen. Bij zijn aantreden als rector wordt hij meteen geconfronteerd met een geruchtmakend incident: blanke studenten toonden op een Youtube-filmpje hoe zij urineerden op voedsel dat vervolgens aan vrouwelijke zwarte stafleden werd aangeboden. De rector laat merken dat hij het feit dat dit door veel ouders als studentikoze grap wordt afgedaan nog zorgwekkender vindt dat het vernederende, racistische gebeuren zelf. Niettemin beschouwt hij de schuldige studenten als 'zijn' studenten en hij stuurt hen niet van de universiteit. De stafleden krijgen een financiële genoegdoening, en in het studentenhuus waar het plaatsvond wordt een instituut voor raciale verzoening gevestigd.

Peter Versteeg analyseert de vorm die het kwaad aanneemt en de reactie daarop in de horrorfilm *Calvaire*. De hoofdpersoon wordt gereduceerd tot een object van begeerte en fysiek en mentaal bijna vernietigd. Een toevallige hotelgast wordt gedwongen de identiteit van de weggelopen vrouw van de herbergier aan te nemen. Anders dan andere films van het genre gaat het in *Calvaire* niet om een excès aan geweld als esthetische categorie of entertainment. De film schetst een zwart beeld van de wijze waarop mensen ten koste van anderen proberen hun verdriet en verlies proberen te compenseren, wat echter niet meer dan de illusie van verlossing betekent. De opoffering van de identiteit van het slachtoffer maakt de onherstelbaar beschadigde werkelijkheid niet weer heel.

Jan Oegema vertelt over zijn contact met de vrij onbekend gebleven schrijver Gerard Buschman en diens werk. Buschman publiceerde twee romans, gedichten en beschouwend proza. Hij had een visioen waarin een joods meisje zonder naam, maar met een getatoeëerd Auschwitz-nummer, als een soort Beatrice voor hem fungeert. Hij vormt de bruidsmystiek à la Bernardus van Clairvaux om tot wat Oegema Auschwitzmystiek noemt: door uiterst geconcentreerde aandacht te schenken aan de vermoorde joden, één voor één, wil hij de gruwelijke ontluistering ongedaan maken. Het joodse meisje wordt object van zijn verlangen. De lezer kan dat ongemakkelijk of zelfs ontoelaatbaar vinden, maar dat laat wel zien hoe schokkend tijdgenoten de religieuze bruids- of liefdesmystiek uit de Middeleeuwen gevonden zullen hebben.